

бір жағынан – Қазақстанның барлық аумағының географиялық атаулар жүйесіне, екінші жағынан – сол аймақтың атаулар жүйесіне тән ортақ және ерекше сәтте көрініс тапқан.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – Москва, 1974, -323 с.
2. Донидзе Г.И. О грамматической характеристике тюркских топонимов//Ономастика Поволжья. Вып.2 – Горький, 1971, С.122-127.
3. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 1989, -368 б.
4. Теория и методика ономастических исследований. – Москва, 1986.
5. Никонов В.А. Введение в топонимику. – Москва, 1965, -179 с.
6. Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы, 2002, - 616 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается словообразовательное описание топонимов Мангистауского региона.

RESUME

This article considers the word-formation description of Mangistau toponyms.

Р.Ж. АБНАСЫРОВА

С. Демирел ат.универсиет, Алматы қ.

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ МЕН ИНТЕРКАЛЯЦИЯ: ҰҚСАСТЫҒЫ МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Қазіргі уақытта айналамызда ауызекі сөйлесу кезінде *остановка* (*остановкаға тоқтай саласыз ба*), *проезд* (*проезд бере салыңыздар*), *пробка* (*Алматының пробкасынан шаршадым*), *короче* (*короче, айтатының не?*), *вообще* (*мен вообще оқыған жоқпын*) т.б. басқа тілдің сөздерін араластырып қолдануды жиі кездестіреміз. Б. Хасанұлы осы екі тілді араластырып, тілін шұбарлатып сөйлеу мен қостілділік туралы өз ойын былай қорытады: «Екі тілдің сөздерін орынсыз араластырып сөйлеу мен қостілділіктің арасы жер мен көктей. Біріншісі – сөйлеу мәдениеті жетілмеген, әдеби тіл нормасын білмейтін адамның далбасасы. Оларды қазақ «тіл шұбарлаушы», немесе «дүбәра», деп дұрыс атайды. Екіншісі – екі тіл мәдениетін кәдери халінше қатар меңгерген, меңгере алмаған күнде екеуін өз алдына жеке-жеке қолдана алатындардың ісі. Қостілділік деген, біріншіден, ол белгілі бір социумның (ұжым, қоғамның) ішкі қарым-қатынасында екі тілді қолдану процесі. Екіншіден,

қостілділік – екі тілдің ұзақ уақыт бойы өзара байланысының нәтижесі» [1, 87 б.].

Бұндай кері құбылысты, яғни тілдік нормадан басқа тілдің әсерімен ауытқушылықты, тіл білімінде *интерференция* деп атайды. Екінші тілді меңгеру процесінде ана тілі үйренетін тілдік жүйесін интерференцияға алып баратыны айдан анық. Сондықтан белгілі ғалымдар бұл себеп-салдар байланысты байқап, оны зерттеу қажет екенін дәлелдеген. Алайда, В.Ю. Розенцвейг «интерференциясыз қостілділік болмайды» деген пікірді қабылдағанымызды мақұлдайды. Бұл тұжырымды «екінші тілді меңгеру әрқашанда интерференцияға төзуді қажет етеді», – деп О.С. Ахманова толықтырып отыр.

Біз қарастырып отырған мысалдарымыз интерференция құбылысының көріністері екені даусыз. Ал дәлірек айтсақ, жоғарыда келтірілген мысалдар *интеркаляцияға* жатады. Сонымен, интерференция мен интеркаляция ... Екеуі де – қостілділіктің туындысы, қостілді тұлғаның сөйлеуінде бір тілдің басқа тілге типізетін теріс ықпалы. Осы екі бір бірімен туыстас құбылыстың ұқсас жақтары мен айырмашылықтарын талдаудан бұрын терминдерге назар аударайық.

Интерференция (лат. *inter* – аралық, *ferio* – жақындау, тасу) – қостілді тұлғаның екінші тіліндегі тілдік нормадан бірінші тіл әсерімен ауытқушылықтары болса, үлкен кеңес энциклопедиясының анықтамасы бойынша, *интеркаляция* (лат. *intercalatio* – кірме, қоспа) – қалыптасқан жүйеге жаңа құрылым, үдерістердің (биологиялық) енуі. Лингвистика тұрғысынан келгенде, интеркаляция – қостілді тұлғаның бірінші тіліндегі тілдік нормадан екінші тіл әсерімен ауытқушылықтары. Қарасақ, бұл құбылыстардың негізгі түбі, себептері бір екен. Біріншіден, екеуі де қостілді тұлғаға тән, екіншіден, тілдік нормадан ауытқуды білдіреді, үшіншіден, сол ауытқушылықтар басқа тілдің әсерінен пайда болады. Сондықтан болар, интерференция мен интеркаляция құбылыстары тіл білімінде ұзақ уақыт ажыратылмай, нақты айтқанда, тілдік құбылыс У. Вайнрайх т.б. ғалымдардың еңбектерінде аз да болса, жалпы түрде суреттелгенімен, белгілі атауға ие болып, қажетті деңгейде қарастырылмаған.

Тіл білімінде интерференция жан-жақты сарапталып, зерттелген болса, интеркаляция енді-енді зерттеу нысанына айналып келеді. Осы бағытта отандасымыз А.Е. Карлинскийдің интерференция мен интеркаляцияны ажырата бөлуі – тіл біліміне, соның ішінде тілдер қатынасы, қостілділік, интерференция теорияларына қосқан үлесінің зор екендігін ерекше айтуымыз қажет.

Ғалымның айтуы бойынша, У. Вайнрайхтың ұсынған интерференцияның анықтамасында, берілген көріністерге күрделі талқылауды тудыратын маңызды кемшіліктер бар. Өйткені, У. Вайнрайхтың интерференциясында қостілдінің сөйлеу тіліндегі екі жақтың да бағыттық

әсеріне мән бермеген: интерференцияны ол бірінші тілдің T^1 екінші тілге T^2 немесе керісінше екінші тілдің T^2 бірінші тілге T^1 әсері деп түсінеді. Егер өзара әрекеттің барлық факторлар мен механизмдерінің (лингвистикалық, экстралингвистикалық тәрізді) есебін талап ететін, тілдің өзара әрекетінің тек қана тілдік нәтижесін ғана қарастырсақ, мұндай түсінік мүлдем дерексіз болады, ең негізгісі, біртекті емес, өйткені ол табиғатынан екі түрлі көріністі қамтиды. Осыған сәйкес, кейбір авторлардың терминологиялық бөлу талпынысының мақсатқа лайықтылығын мойындауымыз қажет.

Мысалы, Л. Джекобовиц «жай интерференция» және «кері интерференция» деп бөлуді ұсынады. Воронин қостілдінің сөйлеу тіліндегі қатені «ана тілінен» пайда болған және «үйренуші тілден» пайда болған деп бөлу қажет деп есептейді. В.А. Ицкович пен Б.С. Шварцкопф басқа тілде сөйлейтін *инкустрация* туралы айтады, мысалы: каз. *Мен, конечно оған жазамын*» (Я конечно, ему напишу) және т.б.

Осыған қарағанда, екі ұғымды бөлу қажеттілігі өз-өзінен анықталып, сұранып тұр.

А.Е. Карлинский интерференцияны қостілдінің сөйлеу тіліндегі тек қана бірінші тілдің T^1 әсерінен болған екінші тілдегі T^2 нормадан ауытқушылық деп түсінуді ұсынады. Ал екінші тілдің T^2 әсерінен болған қостілдінің бірінші тіліндегі T^1 нормадан ауытқушылықты интеркаляция деп атайды [2, 75 б.]. Әрі қарай, өз еңбегінде автор интерференция мен интеркаляцияның толық түсінігін, айырмашылығын және интеркаляцияның түрлерін көрсеткен. Біз де өз зерттеуімізде А.Е. Карлинский ұсынған осы анықтамалар мен айырмашылықтарды көрсетіп кетуді жөн санадық.

Тілдік ықпалдың бағытына байланысты (ал екі тілдің ықпалына теориялық екі балама болуы мүмкін: $T^2—T^1$ немесе $T^1—T^2$), А.Е. Карлинский сөздің өзгеруін *интерференция* және *интеркаляция*, ал тілдік араласуды өзіне сәйкес *трансференция* және *транскаляция* деп бөлуді ұсынады. Тілдік ықпалдардың төрт түрін А.Е. Карлинский [3, 5-6 б.] төмендегідей сипаттайды:

1. Интерференцияның мәселесі қостілдінің сөзінде ауызша және жазбаша екінші тілде T^2 көрінуін, тілдердің өзара әрекетінің нәтижесін оқумен байланысты. Бұл міндет әр түрлі деңгейдегі (фонологиялық, лексикалық және грамматикалық) және жоспардағы (парадигматика, синтагматика, трансформатика) сөйлеу интерференциясының типологиясымен байланысты.

2. Интеркаляцияның мәселесі екінші тілдің T^2 заңды ықпалы бірінші тілдің T^1 сөзіне енуін оқумен байланысты. Міндеті – өзге бірліктердің және оның байланыстарының бірінші тілдің T^1 сөйлеуіне енген бөтен сөздердің ерекшелігін белгілеу.

3. Трансференцияның мәселесі – бірінші тіл T^1 ықпалының қорытындысы екінші тіл T^2 жүйесіне енген мәселелермен байланысты.

Ықпал қостілдінің сөзінде емес, екінші тілдің T^2 тілдік жүйесінде, сондай-ақ тілдік бірліктердің жиынтығы мен түрінде және қызмет істеу құқында байқалады. Бұл, ең алдымен, бір тілге екінші тілдің ықпалынан туындаған дивергенттік өзгерістің мәселесі.

4. Транскаляцияның мәселесі екінші тілдің T^2 ықпалы бірінші тілдің T^1 жүйесіне қостілді адамның сөйлеу әрекеті арқылы енуімен байланысты. Бұл, ең алдымен, кірме сөздің және суперстартты көріністің мәселелері. Бұл еңбекте интерференция тілдік байланыста пайда болатын таза сөйлеу құбылысы ретінде қаралады. Мұндай анықтамадан интерференция, біріншіден екінші тілдің T^2 сөйлеу тіліне бірінші тілдің T^1 жүйелерінің әсерінен нормадан ауытқушылықты (оның сапасы мен көлемі бұл тілдердің өзара байланысындағы жүйелерінің ерекшелігімен байланысты); екіншіден, ол тек сөзден ғана байқалады, сол себепті екінші тілге T^2 қостілдінің тілдік қызметінің ерекшегімен байланысты; үшіншіден, ол қостілділік жағдайда қатынас барысында пайда болады [3, 5-6 б.].

Ең алғаш рет интеркаляция ұғымы И. Эпштейн еңбегінде берілген. Жоғарыда интерференция мен интеркаляцияның ұқсас жақтарын анықтап едік, енді осы қос ұғымның айырмашылықтарына тоқталған жөн болар.

1. Интерференция қостілді тұлғаның бұрынырақ жинақталған тілді қолдану тәжірибесінен туындаса (екінші тілде сөйлеу әрекетін толық игермегендіктен), интеркаляцияның психикалық тетігі басқаша. Себебі ана тілін әркім бала кезінен игергендіктен, билингвтің ана тілінде сөйлегенде тілдік норманы бұзып, үйреніп жүрген екінші тілдің элементтерін қолдануы тілдік себептерден емес, психикалық немесе әлеуметтік жағдайларға тіреледі. Интерференцияның қайнар көзі қатынастағы тілдер арасындағы барлық өзгешеліктер болса, интеркаляция қостілдінің ана тілінде баламалары бар бола тұра, екінші тілдің элементтерін қолдануы (*Полқаңды жинадың ба? Ертеңгі расписание қандай?*).

2. Егер интерференция әрқашанда санадан тыс сипат алып, сөйлеушінің немесе тыңдаушының бақылауына көнбесе, интеркаляция қостілдінің санасында тура немесе жанама түрде бақылауда болады (*Бассейнге жүзуге кім барады? Губка сатып алу керек.*)

3. Интерференция біріктірілген қостілділікке көбірек лайық, әсіресе оның алғашқы сатысына тән болса, интеркаляция екі тілді де меңгеру деңгейі шамамен бірдей болып, ара қатынастық қостілділікке тән (*Өте керемет, оригинально, еще өте логично! Кухняның светін өшіре салыңдаршы!*). Соңдықтан қатынастағы тілдердің заңдылықтарын зерттегенде, тек біріктірілген қостілділікті ғана емес, алшақтатылған ара қатынастық қостілділікті де қарастыру қажет екені түсінікті.

4. Интеркаляцияның маңызды ерекшелігі (интерференцияға қарағанда) билингвтің ана тіліне тек екі жақты, мағынасына формасы сәйкес, тілдік бірліктер ғана ене алады. Олар жеке морфемалардан бастап күрделі

сөз тіркестеріне дейін екінші тілге тән өзіндік грамматикалық белгілерін бірінші тілге енгенде толық сақтай алатындықтан көзге түсіп, бөтен тілден енгендігі айқындалады (*Детский садтан қалыптасып қалған; Не очень екен билері*), қысқаша айтқанда, бірінші тілге екінші тілдің тек екі жақты тілдік бірлік пен олардың байланыстары ғана тиесілі. Ал екінші тілге (T²) тән дыбыстар мен олардың ерекше тіркестері екі жақты тілдік бірліктеріне жатпағанмен бірінші тілге (T¹) ену жолдары өзгеше: олар дербес түрде, яғни сөз немесе сөз тіркесі сияқты, бірінші тілге екі жақты болмағандықтан ене алмайды. Бірақ оған қарамастан қостілді сөйлеушінің ана тіліндегі сөйлуінде кездеседі. Қалай десек, сол дыбыс құрамында бар сөздер арқылы: екінші тілдің әсерімен бірінші тілге құрамында ерекше дыбысты сөздер кірсе, сол екінші тілге тән дыбыстар да қоса кіреді. Мысалы, қазақ тілінде жоқ [Ч, Ф, Ц] дыбыстарды келесі ауызекі тілде кездескен сөйлемдерде анық айтылғанына кірістірілген бақылау кезінде куә болғанымызды айтып кету жөн: *Интернеттен скачать етіп алу керек; Ол бірінші задачаны спокойно бітіріп тастады; Фирменныйдың аты фирменный; Давай, мен мына страницаны бітіріп тастаймын; Больницаға бардым, әлі реанимацияда жатыр екен*). Бұл орыс тіліне тән дыбыстарды қостілділер ешбір қатесіз орыс тілінің орфоэпиялық нормасына сәйкес айтқаны, олардың екінші тілді жоғары деңгейде меңгергенін білдіреді.

5. Интеркаляцияның тағы бір ерекшелігі: екінші тілдің (T²) элементі бірінші тілдің (T¹) сөздік қорына енгенде, алдымен, бірінші тілдің (T¹) интерференциялық әсеріне ұшырап, сөйлеу мәнерінің жоспарына байланысты түрленуі ықтимал. Мысалы, келесі сөйлемдердегі орыс тілінен еніп отырған сөздердің қазақ тілінің грамматикалық заңдылықтарына бағынуы: *Мына старостыға берем, көбейтіп алыңдар!* – орыс тіліндегі «староста» сөзінің *-А* жалғауы қазақ тілінің *-Ы* жалғауына ауыстырылып отыр. Орысша «в субботу контрольная» деген сөйлем қостілдінің қазақ тілінде сөйлегенінде *Бізде суббота контрольный* – деп, орыс тіліне тән зат есімнің табыс септіктегі *-У*, сын есімнің *-АЯ* жалғаулары ауысып, *В* предлогі мүлдем жойылды.

Кесте 1 – А.Е. Карлинскийдің интерференция мен интеркаляцияны салыстырмалы сипаттауы.

Интерференция	Интеркаляция
1	2
<p>Тілдік әсердің бағыты: $T^1 \rightarrow T^2$.</p> <p>Құрылымдық себебі: Екі тілдік жүйелердің барлық деңгейдегі кез-келгенінің айырмашылығы;</p> <p>Құрылымдық емес себептері: тіларалық идентификация және ықпалды тасудың психологиялық әмбебап заңдылықтары;</p> <p>Интерференцияның мөлшері екінші тілді T^2 кері пропорционалды дәрежеде меңгеруі;</p> <p>Интерференцияның механизмі қостілдің санасына мүлдем бағынбайды;</p> <p>Табиғи қостілдіге де, жасанды қостілдіге де тән.</p>	<p>Тілдік әсердің бағыты: $T^1 \leftarrow T^2$.</p> <p>Құрылымдық себебі: екі тілдік жүйе аралығындағы тек лексикалық деңгейдегі айырмашылық;</p> <p>Құрылымдық емес себептері: берілген қостілді ұжымға екінші тілдің T^2 маңызды әлеуметтік рөл атқаруы;</p> <p>Интеркаляцияның мөлшері екінші тілді T^2 тура пропорционалды дәрежеде меңгеруі;</p> <p>Интеркаляцияның механизмі қостілдің санасында айтарлықтай сатыда бақыланады;</p> <p>Тек қана табиғи қостілдіге тән.</p>

Сонымен, кестеде көрсетілгендей, интерференция үйренушінің ана тілі екінші тілді меңгеруіне ететін теріс әсері болса, интеркаляция, керісінше, екінші тілді меңгеру деңгейі жоғары болғандықтан ана тілінде сөйлеуіне теріс әсер етуі. Сонда неғұрлым екінші тілді жете меңгерсе, үйренушінің екінші тілде сөйлеу кезінде ана тілінің кері әсері азая бастайды да интеркаляция көріністері пайда болуы мүмкін. Интерференцияға себеп болатын екінші тілді жете меңгере алмау болса, интеркаляцияны тудыратын себептер басқа: екінші тілді белгілі бір деңгейде меңгерген сөйлеуші не соны тыңдаушыларға паш етіп көрсеткісі келгені, не әлі екі тілді қажеттілікке байланысты ажыратып қолдана алмауына байланысты, не орыс тілінде жадында тұрған сөздің ана тіліндегі баламасы аузына дәл сол кезде түспеуі де болуы мүмкін.

Жоғарыдағы классификация интерференция мен интеркаляцияның салыстырмалы сипаттамасына арналған болса, интеркаляция құбылысы соншалықты көпқырлы да, күрделі де, тереңірек назар аударсақ, оның тағы да маңызды қырларын байқаймыз.

Сараптама бойынша интеркаляцияның екі ғана ерекшелігі басты болып, негізге алынған. Олар: бірінші тілдің (T^1) сөзіне тек екінші тілдің T^2 сөзі мен олардың сөз тіркестері ғана енуі мүмкін; екінші тілдің (T^2) бөтен элементтері, өз кезегінде, бірінші тілдің (T^1) интерференциялық әсеріне

ұшырауы мүмкін және осыған сәйкес өз белгілерін өзгертуі немесе өзгермеген күйінде қалуы да мүмкін.

Интерференцияны зерттеуде ғалымдар оның психологиялық, әлеуметтік-тарихи және лингвистикалық аспектілеріне көңіл аударудың қажеттілігін көрсеткен. Соның ішінде, нақты айтқанда, интерференция үдерісі жүзеге асатын жағдайларды және интерференция механизмін, тілдік жүйелерде көріну ерекшелігін зерттеу маңызды екені белгіленді. Алайда, Л.И. Баранникова «интерференция көрінетін тілдік жүйелер белгілі бір әлеуметтік жағдайларда қолданылатындықтан және интерференцияның көріну ерекшелігі көбіне соңғысына тәуелді болғандықтан бұл аспектілерді ажырату, толықтай бөлу мүмкін еместігін» айтады [4, 93 б.]. Осындай бір бірімен байланысып, сол себептен тілдік құбылыстарды зерттеуде қиыншылықтар туғыздыратын мәселелердің бірі – қатынастағы тілдердің бір біріне тигізетін әсерінен туындайтын интерференция мен интеркаляция болса, соның тілдік көрінісі мен нәтижесі болып қалыптасқан ережелерден ауытқулар десе болады.

Қостілділік, қостілді тұлға мәселелерінің көп қырларының бірі – екі тілдің бір біріне ықпалы. Тіл мамандарының, әлеуметтанушы, психологтардың, әдіскерлердің жан-жақты зерттеп жатқанына қарамастан, қостілділердің сөйлеуіндегі тіл нормаларының бұзылу мәселесі түбегейлі шешілген жоқ. Оның себептері, біріншіден, интеркаляция мен тілдер қатынасы теориясынан туындайтын басқа тілден пайда болған кірме феномені, оның қабылдаушы тілдегі көрінісін ажырату жігінің нәзіктігі, екіншіден, тілдік норма, узус, жүйе, қолданыс ұғымдарының өзара қатынастарының нақты белгіленбегендігі.

Жоғарыда аталған мәселелердің ішінде көбірек интерференция мәселесі, яғни бірінші тілдің әсерінен екінші тілдің нормасының бұзылуы зерттелгенін көріп отырмыз. Алайда, керісінше мынадай қоғамдық жағдай болуы мүмкін, яғни бірінші тілдің нормасы бұзылып, интеркаляцияға әкеледі. Интеркаляция табиғи қостілділік жағдайынан орын алады, ол қостілді екінші тілді бірінші тілден гөрі жоғары меңгерген кезде және ұзақ мерзімдегі (уақытқа қарай) қостілдінің жағдайында туындайды. Соңдықтан да интеркаляция тура бағыттағы тілдік әсерден өзгеше болады және қостілдінің проблемасын зерттейтін әлеуметтанушылардың айтарлықтай қызығушылығын тудырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хасанов Б. Ана тілі – ата мұра (қазақ тілінің жер жүзі тілдері жүйесіндегі алатын орны). – Алматы: Жазушы, 1992. – 272 б.
2. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. – Алматы: Ғылым, 1990. – 181с.

3. Карлинский А.Е. О некоторых основных понятиях теории взаимодействия языков // В кн.: Зарубежное языкознание и литература. – Алма-Ата, 1975. – Вып.3. – С. 5-6.

4. Баранникова Л.И. Сущность интерференции и специфика ее проявления // В кн.: Проблемы двуязычия и многоязычия. – М, 1972. – С. 88-98.

Резюме

В данной статье рассматривается исследование ученых о интерференции и интеркаляции, а также различие и сходство этих двух терминов.

Resume

This article deals with the researches of scientists on interference and intercalation and its analogy and contrast.

Ә.О. ЫБЫРАЙЫМ

ф.ғ.к., доцент

М.Х.Дулати ат. Тараз МУі

Тараз қ.

ЗАҢГЕРЛЕРДІҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Ана тілін жақсы білу – әркімнің азаматтық борышы, қоғамда атқаратын қызметінің тірегі. Әрбір жас азамат ана тілін білу, үйрену мен тіл мәдениетін арттыруды бүкіл саналы ғұмырының әрекеті деп түсіну керек. Егер айтылған ой жігерлі, жалынды жастың аузынан шығып, нысанаға дәл тиіп жатса, ана тілінің құдіреті сонда байқалады. Тіл мәдениеті – тілдің табиғи әуезділігін, сұлулығын сыйлау, сақтау, басы артық сөзбен берекесін кетірмеу (Ғаббас Қайымұлы).

Тіл мәдениеті алдымен сөйлеу мәдениетінің дәрежесін арттыруды, тілдің қатынас құралы қызметін жетілдіру үшін оның теориялық және практикалық мәселелерін ғылыми тұрғыдан шешіп, жөн сілтеуді көздейді. Тіл мәдениетінің басты талабының бірі – тілдің халықтық қасиетін дамыту, ана тілінің байлықтарын талғам елегінен өткізіп, әдеби тілге енгізу. Ал оның негізгі мақсаты – әдеби тілде барды дұрыс таңдап, талғап сөйлеуге, жазуға, сауаттылыққа үйрету, оқушылардың сөйлеу мәдениетінің сапасын жоғары сатыға көтеру болмақ.

Тілдегі әр алуан құбылыстарды дұрыс танып, оны шама-шарқынша түсіндіре білу, олар жайында өзгелермен пікір алмасу адамның ой-өрісін кеңейтеді, тіл байлықтарын дамытуға әсер етеді. «Сөйлей білген ойлай біледі, сөйлесе алған өзгелермен үйлесе алады», – дейді проф. М.Балақаев.